

16. Ліс, А. Літаратура Заходняй Беларусі / А. Ліс // Гісторыя беларускай літаратуры XX ст.: у 4 т. Т. 2. — Мінск, 1999. — С. 210–281.
17. Мароз, К. Літаратурная крытыка Заходняй Беларусі / К. Мароз. — Брэст, 2001.
18. Мікуліч, М. Паззія Заходняй Беларусі (1921–1939) / М. Мікуліч. — Мінск, 2010.
19. Мушыньскі, М. І нічога, апроч праўды. Якой быць «Гісторыі беларускай літаратуры» / М. Мушыньскі. — Мінск, 1990.
20. Навіна, А. Гісторыя беларускае літаратуры [...] (рэцэнзія) / А. Навіна // Наша ніва. — 1920. — № 5. — С. 2–3.
21. Навуменка, П. Літаратурныя аб'яднанні першай трэці XX ст. як цэнтры кансалідацыі літаратурных сіл і стваральнікі перадумоў аўтанамізацыі / П. Навуменка // Погляды на спецыфічнасць «малых» літаратур: беларуская і ўкраінская літаратуры / склад. Г.-Б. Колер, П. І. Навуменка. — Мінск, 2012. — С. 225–244.
22. Польшча — Беларусь (1921–1953) / склад. А. Вабішчэвіч [і інш.]. — Мінск, 2013.
23. Rusterholz, P. Vorwort / P. Rusterholz // P. Rusterholz, A. Solbach. Schweizer Literaturgeschichte. — Stuttgart: Weimar, 2007. — С. IX–XII.
24. Сарока, П. В. Умовы развіцця польскага і беларускага перыядычнага друку на тэрыторыі Заходняй Беларусі (1920–1939) / П. Сарока // Наука—2009: зб. навук. арт. Ч. 2. — Гродна, 2009. — С. 36–38.
25. Turonek, J. Książka białoruska w II Rzeczypospolitej 1921–1939 / J. Turonek. — Warszawa, 2000.
26. Улідзе. Заходняя Беларусь [...] (кнігачка) // Польшча. — 1924. — № 1. — С. 190–195.
27. Zwei Staaten, zwei Literaturen? Das internationale Kolloquium des Schriftstellerverbandes in der DDR, Dezember 1964. Eine Dokumentation / E. Scherstjanoi. — München, 2008.

Павел Навуменка (Мінск, Беларусь)

ЗАХОДНЕБЕЛАРУСКАЯ ЛІТАРАТУРА: ПРАБЛЕМА СІСТЭМАТЫЗАЦЫІ І ЛІТАРАТУРАЗНАЎЧАГА КАНТЭКСТУ

Калі разгортваеш любы падручнік па беларускай літаратуры або акадэмічную «Гісторыю беларускай літаратуры», дык адразу заўважаеш, што раздзел «Заходнебеларуская літаратура» стаіць заўсёды асабленым астраўком, не ўпісваючыся ў тую досыць агульнапрынятую, хаця часам — з пазіцыі сённяшняга дня — дыскусійную¹ сістэму перыядызацыі і сістэматызацыі беларускага літаратурнага працэсу. Прынцып лакалізацыі раздзела «Заходнебеларуская літаратура» ў «Гісторыях...» — храналагічны, яна заўсёды мяжуе з перыядам 1920-х — 1930-х гадоў, але нідзе ніколі і нічога не «счэпляе» яе з гэтым перыядам у даследаваннях і падручніках. Яна цалкам выпадае з кантэксту напружанай літаратурнай барацьбы і палемікі 1920-х, не знойдзецца ніякіх упамінаў пра нармальны працэс эстэтычнага ўзаемадзеяння (на ўзроўні вобразаў, эстэтычных канцэпцый, фармальных пошукаў, пераемнасці, інтэртэкстуальнасці і г. д.), але яшчэ большая адасобленасць адчуваецца і ў дачыненні да 1930-х, а ў літаратуры перыяду вайны і пазнейшай, другой паловы 1940-х–1950-х, яе асобныя ацалелыя прадстаўнікі ўжо цалкам зліваюцца з агульным фонам савецкай літаратуры не самых, вядома, спрыяльных для літаратуры часоў, — як быццам і не мела заходнебеларуская літаратура нейкай канцэптуальнай, стыльвай ці тэматычнай адметнасці, прытым не мела настолькі, што немагчыма будзе вылучыць сярод пісьменнікаў прыняццюва іншай мастацкай сістэмы тых, хто прадстаўляў літаратуру, пабудаваную зусім інакш, чым савецкая. Выключэннем будзе хіба паззія М. Танка, але і ў ёй гэтае адценне «іншасці» з'явіцца наноў толькі ў 1960-я, калі паэт выйдзе амаль з дваццацігадовага творчага крызісу.

Намнога часцей можна знайсці хіба паралелі і адсылкі да «нашаніўскага» перыяду, што зразумела: немалая частка заходнебеларускіх пісьменнікаў з «Нашай нівы» і выйшла, але ж тое тычыцца і ўсходнебеларускай літаратуры — заканамерна было б чакаць параўнання і «спаралельвання» дзвюх літаратур, што выходзяць з аднаго караня — або ўвогуле адной літаратуры, але воляй лёсу змешчанай у розныя краіны з рознымі грамадска-палітычнымі сістэмамі. Але не — нічога падобнага мы не знойдзем.

¹ Гл. пра гэта: Лойка, А. Перыядызацыя — гэта сур'ёзна // Польшча. — 1991. — № 1. — С. 215–240; Мушыньскі, М. І нічога, апроч праўды: якой быць «Гісторыі беларускай літаратуры». — Мінск, 1990.

Гэта, безумоўна, не выпадковасць. Не можа быць тлумачэннем і тое, што «ўпісач» у нейкую агульную канву, сістэму беларускай савецкай літаратуры літаратуру заходнебеларускую не дазволілі пэўныя ідэалагічныя меркаванні, хача доля праўды ў такім тлумачэнні будзе. Аднак згаданыя «Гісторыі...» і падручнікі ствараліся не толькі ў 1950-я, 1960-я ці 1980-я, многія выданні — навукальныя і гісторыка-літаратурныя — напісаныя ўжо і ў навейшы час¹. Але карціна ўсюды прыблізна аднолькавая — раздзел пра заходнебеларускую сістэму заўсёды стаіць асобна і мала чым, апрача храналогіі, з астатнімі аб'яднаны.

Тым не менш, мала хто будзе аспрэчваць той факт, што ўсе гэтыя выданні — і навуковыя, і вучэбныя — стваралі прафесіяналы, кваліфікаваныя літаратуразнаўцы і гісторыкі літаратуры. Значыць, інакш было нельга? Значыць, гэтая частка беларускай літаратуры ішла нейкім сваім шляхам, развівалася настолькі спецыфічна, што прыныцплова не спалучалася з «савецкім» працэсам? Зноў жа, чаму было не звярнуць увагу на гэтую спецыфіку — з мэтай праяснення і тыя парадоксы і феномены, якія ўласцівыя і ўсходнебеларускай літаратуры 1920-х гадоў? Тым больш, што ў 1990-я гады нішто не перашкаджала ўжо вярнуць у кантэкст навуковага разгляду Н. Арсенневу, Ф. Аляхновіча або В. Ластоўскага і К. Сваяка, што было абсалютна немагчымым у савецкія часы і без чаго, уласна кажучы, напісанае да 1990-х сапраўды выглядае сёння ўжо куцым і бездапаможным з пункту гледжання аб'ектыўнасці і паўнаты карціны нават у звыклым, «ізаляваным» фармаце.

Вяртанне гэтае, аднак, не змяніла прыныцплова сістэматызацыю навуковага матэрыялу. Пазнейшыя выданні, як ужо казалася, трымаюцца той жа самай мадэлі — раздзел пра заходнебеларускую літаратуру стаіць асобна і абсалютна не «карэлюе» з матэрыялам усходнебеларускім па ўсіх асноўных параметрах, што характарызуюць літаратурнае поле і літаратурны працэс. Што перашкаджае гэтаму «ўпісванню» і ці магчымае яно ўвогуле?

Перш чым адказаць на гэтыя пытанні, трэба паспрабаваць вызначыць тыя «пункты разыходжання», без канстатацыі і аналізу якіх да праблемы «аб'яднання» заходне- і ўсходнебеларускага матэрыялу проста не ўдасца падыйсці.

1. Абедзве літаратуры (або часткі адной літаратуры — зноў жа дыскусійнае пытанне) маюць аднолькавыя карані — «нашаніўства», сфарміраваныя ў аднолькавых зыходных умовах, маюць практычна адзіную ідэйна-эстэтычную, тэматычную і нават сацыяльную аснову. Тым не менш, пасля таго як чужая палітычная воля падзяліла Беларусь на дзве практычна

¹ Маеца на увазе перш за ўсё найбольш поўная і сучасная «Гісторыя...» — Гісторыя беларускай літаратуры XX стагоддзя. у 4 т. Т. 2 / Нац. акад. навук Беларусі. Ін-т літаратуры імя Я. Купалы. — Мінск: Беларус. навука, 1999.

роўныя часткі (што зноў жа амаль ідэальна для кампаратывнага аналізу), усе літаратурныя працэсы ў першай і другой ідуць абсалютна ў розных кірунках. На першы погляд шкава, дарэчы, што за гэтую велізарную розніцу (яна па ўсіх знешніх параметрах — на карысць усходнебеларускай літаратуры) не ўхапіліся прапагандысты або ідэолагі, але зноў жа, пры больш падрабязным аналізе разумееш — гэтага лепш было не рабіць: дэталізацыя магла б прадэманстравалі некаторыя моманты, для тых жа ідэолагаў непажаданыя. І гэтая «рознасць» сама па сабе ўяўляла вельмі шкавае поле для літаратуразнаўчага даследавання. Паспрабуем пералічыць некаторыя пункты, якія падаюцца асабліва важнымі.

2. Заходнебеларуская літаратура практычна цалкам па-за феноменам прыходу масавай, дзёркай і амбіцыйнай літаратурнай генерацыі, на канфіліке якой ва ўсходнебеларускай літаратуры практычна трымаецца літаратурны працэс у ягоных пазітыўных і негатыўных праявах. Амаль тысячны «Маладняж», элітарнае і падкрэслена прафесійна-літаратурнае «Узвышша», кампраміснае, але з яўным ухілам у літаратурны акадэмізм «Полымя» (гаворка ідзе перш за ўсё пра часопіс і ягоную рэдакцыйную палітыку, а не пра аднайменнае літаб'яднанне), шэраг іншых літаратурных арганізацый — літаратурны рух Заходняй Беларусі колькасна і якасна дэманструе зусім іншыя формы. На палеміцы і канфіліктах з «нашаніўцамі», «адраджэнцамі», якой наскрозь прасякнута беларуская савецкая літаратура 1920-х гадоў, адны пісьменнікі з «новай хвалі» раслі і сталелі, іншыя — канчаткова трапілі ў тупік «пралетарскай літаратуры» і фактычна сыходзілі з літаратурнай арбіты, але ўсё гэта толькі поўная форма літаратурнай эвалюцыі, «адбору», які цалкам натуральны, нават тыповы для большасці еўрапейскіх літаратур. Дарэчы, і для старэйшай літаратурнай генерацыі канфілікт, вонкавы, як у Я. Коласа, або, скажам, знешне абсалютна невыразны, але безумоўна бачны праз творчасць (Я. Купала, М. Гарэцкі), быў у нейкай ступені рухавіком літаратурнага росту і эвалюцыі. У Заходняй Беларусі няма нават знаку з'яўлення масавай маладой генерацыі, там шырокі — але, з іншага боку, абсалютна немагчымы нават для ліберальных 1920-х у Савецкай Беларусі — спектр мікрывыданніў (накшталт «Крывіча» або «Сялянскай нівы»), часам з вельмі кароткім тэрмінам жыцця; але ўтвараюць гэты спектр ці не напалову ўчарашнія «нашаніўцы»; гаварыць пра нейкі масавы прыход у літаратуру маладых пісьменнікаў, паўтормеся, не выпадае, і сам характар літаратурнага канфілікту зусім іншы, і разуменне яго сутнасці патрабуе настойлівага і ўважлівага аналізу — хача ён, безумоўна, ёсць. Дынаміка літаратурных працэсаў, канцэнтрацыя літаратурнага часу — зноў жа абсалютна розная ў дзвюх частках. Ва ўсходняй шлях ад пісьменніка-пачаткоўца да сталага прафесіянала займае 5–6 гадоў (К. Чорны, К. Крапіва, М. Зарэцкі, Я. Пушча — пералік можа быць доўгі), тое ж, дарэчы, было характэрна і для «Нашай Нівы». У заходняй — літаратурны час, за выключэннем асобных, не зусім «кантэкставых» постацяў (кшталту

Н. Арсеневай), ажно да 1930-х як бы «застыў». Скажам, паэзія М. Васілька такой канцэнтрацыі пошуку (фармальнага і эстэтычнага) і мастацкай дынамікі не дэманструе.

3. Першая палова 1920-х ва ўсходнебеларускай літаратуры — час больш паэтычны, другая палова 1920-х — гэта ўжо пачатак дамінавання прозы, прэтытым вялікіх жанраў — аповесці і рамана. Драматыка, да з'яўлення ў 1930-х п'ес К. Крапівы, саступае і паэзіі, і прозе — колькасна і якасна. Заходнебеларуская літаратура з боку прозы — гэта «статыстычная пагрэшнасць» у параўнанні з усходнебеларускай, дамінаючай застаецца на ўсім працягу яе існавання паэзія, але досыць актыўны і драматычны (праўда, не вельмі шматлікі), што зноў жа парадаксальна — нацыянальнага тэатра гэтая частка Беларусі не мае.

4. Адуэнтнасць літаратурнага цэнтра ў заходнебеларускай літаратуры. Вільня, у адрозненне ад «нашаніўскіх часоў», страчвае значэнне літаратурнай сталіцы, літаратурнага цэнтра. Яе цалкам замяняе ў гэтай ролі Мінск, што, безумоўна, з'яўлялася часткай прадуманай палітыкі савецкай улады па «мяккім» далучэнні Заходняй Беларусі да СССР, у тым ліку і праз культурную палітыку. Такі ж працэс назіраецца і ў дачыненні да Заходняй Украіны¹; ва ўсялякім выпадку, нічога падобнага літаратурным інстытуцыям усходняй часткі літаратурная перыёдыка, выдавецтва, тэатр, адукацыйныя ўстановы) у 1920-я гады заходняга супрацьпаставіць не можа: мікравыданні, мікравыдавецтва, часта з вельмі кароткім тэрмінам жывы, раздробленыя і нярэдка — антаганізм паміж рознымі плынямі, літаратурнымі лагерамі, выклікаюць у тым ліку і жаданне многіх літаратурных дзеячаў наблізіцца да рэальнага цэнтра літаратуры — што прыводзіць да пераезду тых жа М. Гарэцкага, В. Ластоўскага або Ф. Аляхновіча ў БССР. Але, з іншага боку, як толькі ў 1930-я гады Мінск як літаратурны цэнтр па многіх прычынах ужо не ўяўляецца такім для заходнебеларускіх пісьмennisкаў, пачынаюцца досыць інтэнсіўныя спробы кансалідацыі і кампрамісу, аднаўлення «свайго» цэнтра, прыкладам чаго можа служыць гісторыя стварэння і функцыянавання часопіса «Калоссе».

5. Несупадзенне «эстэтычных каардынатаў». Творы з Савецкай Беларусі выдаюцца ў Заходняй Беларусі дастаткова інтэнсіўна, трапляюць яны туды і іншымі, не заўсёды легальнымі шляхамі. Але пры выдавочнай дамінантнасці —

колькаснай і якаснай — літаратурнай метраполіі (а ў 1920-я гг. Савецкая Беларусь — метрапіта літаратурная метраполіі для Заходняй) мы не знойдзем значных уплываў на заходнебеларускія творы. Гэта той эстэтычны ўплыў, які чамусьці не «прычэпаляўся». Прэтытым «нашаніўская» традыцыя, нават ранняя, прасочваецца ў заходнебеларускай літаратуры даволі выразна, нават у творах тых паэтаў, якія ніколі з «Нашай Нівай» не супрацоўнічалі (паэзія М. Машары або М. Васілька). З іншага боку, публікацыя паэтычнага зборніка У. Жылкі ў Савецкай Беларусі зрабіла ашаламляльны эффект, што відаць па колькасці адмоўных рэцэнзій, якія зноў жа дэманструюць пэўны комплекс ужо «савецка-беларускага» паэтычнага дыскурсу, для якога гэтая публікацыя як бы падкрэсліла пэўную страту эстэтычных арыенціраў.

Нарэшце, вельмі паказальным будзе і той факт, што большасць літаратараў Заходняй Беларусі, незалежна ад іхняй палітычнай арыентацыі (хаця можна смела гаварыць аб вельмі моцных пракамуністычных настроях сярод вельмі значнай часткі заходнебеларускай інтэлігенцыі), аказалася вельмі непажаданай пасля аб'яднання дзвюх частак, і прычыны гэтай непажаданасці і яе выніку — пераламаных лёсаў заходнебеларускіх пісьмennisкаў маюць таксама не апошняе значэнне пры паўнаважным «упісванні» заходнебеларускай літаратуры ў агульную «Гісторыю...» у якасці арганічнай і ўзаемазвязанай часткі.

Зразумела, што ў кароткім артыкуле можна толькі пазначыць, але не вызначыць праблему «выпадзення» заходнебеларускай літаратуры з агульнай сістэматыкі навуковага асэнсавання літаратурнага працэсу. Тым не менш, некаторыя папярэднія высновы зрабіць магчыма.

Першае. Пераемніцай «нашаніўскай» лініі развіцця літаратуры, як гэта ні парадаксальна, будзе заходне-, а не ўсходнебеларуская літаратура. Проста натуральны працэс раздыферэнцыяцыі, які назіраўся ўжо ў позняй «Нашай Ніве», быў непазбежным, прыводзіў да натуральнага пашырэння літаратурнага поля і разнастайнасці (эстэтычнай, светапогляднай, сацыяльнай, палітычнай), воляй гісторыі апынуўся «не ў тым часе». Логіка літаратурнага развіцця ўжо патрабавала разыходжання па розных школах, плынях, кірунках, рэальні грамадска-палітычнага жыцця патрабавалі кроку назад — зноў да кансалідацыі вакол адзінага цэнтра, нягледзячы на рознасць ідэа-эстэтычных прынцыпаў і арыентацый. Разумеючы гэтага прыйшло занадта позна («Калоссе», Беларускі інстытут гаспадаркі і культуры). Але іначай, відаць, быць не магло: дэзарыентацыя ў час дамінавання «левых» ідэалогіі адчуваецца і ў намнога больш развітых літаратурах, чым заходнебеларуская.

Другое. Феномен беларускай савецкай літаратуры 1920-х гадоў дэманструе, якую велізарную ролю ў станаўленні літаратуры і літаратурнага поля адыгрываюць літаратурныя інстытуцыі (нават не цалкам незалежныя) і ліквідация сацыяльных бар'ераў і «кансерватыўных» сацыяльных люфтаў. Часопісы і газеты, выдавецтвы і тэатры, універсітэт і школа (царква з гэтага

¹ На сённяшні дзень не існуе грунтоўнай манатрафіі, прысвечанай аналізу «беларусізацыі» і карэнізацыі ў беларускім грамадскім жыцці 1920-х гадоў, якая вызначыла многія працэсы ў літаратуры і грамадстве 1920-х, у тым ліку Заходняй Беларусі, спроба далучыць якую і была адной з прычын звароту бальшавікоў-інтэрнацыяналістаў да гэтай палітыкі. Але ёсць дастаткова грунтоўная манатрафія, якая асвятляе блізкі па сутнасці працэс ва Украіне. Гл.: Борисенко, Е. Ю. Феномен советской украинизации. 1920–1930-е годы. — М., 2006.

пераліку, натуральна, выпадае ў той час), а таксама сама магчымасць лёсу прафесійнага паэта, прэзакца, крытыка (хай сабе і праз датацыйныя, а значыць, у пэўнай ступені маніпуляцыйныя механізмы) ствараюць пэўную мадэль літаратурнага поля і рынку і дазваляюць маладым літаратарам максімальна эфектыўна рэалізаваць свой патэнцыял, прытым у вельмі кароткі, як паказвае практыка, тэрмін. Фактар моцнага літаратурнага цэнтру, відаць, таксама тут неабходны і абавязковы.

Трэня. Жанравая развітасць, дынаміка, нарэшце, прадстаўленасць-непрадстаўленасць на пэўных гістарычных этапах тых ці іншых жанраў, дамінаванне адных і заняпад іншых, відавочна, вельмі моцна ўзаемазвязаны з узроўнем інстытуцыяльнай развітасці і запатрабаваннямі чытача. Але і чытач таксама фарміруецца праз інстытуцыі і ствараецца самай літаратурай, і ягонае з'яўленне, як і сам фармат кніжнага рынку, узаемазвязаны літаратурна-чытач, залежыць ад нейкага «пераштуршка». Інакш кажучы, на пытанне, што з'яўляецца раней — чытач або літаратура, трэба, відаць, адказваць — літаратура, нават у выкладзе не зусім залежнай ад дзяржавы і ідэалогіі. Гэты механізм сувязі быў напрацаваны «Нашай Нівай», быў змадэляваны ў значнай ступені дзяржавай у 1920-я гады ў Савецкай Беларусі, але не быў рэалізаваны — ва ўсялякім выпадку, напачатку — у Заходняй Беларусі.

Гэта толькі некалькі пытанняў, якія паўстаюць пры спробе «ўбудаваць» заходнебеларускую літаратуру ў якасці паўнаwartаснай часткі агульнабеларускага літаратурнага працэсу. І, як здаецца, менавіта кампаратывны аспект аналізу дзвюх частак адзінага цэлага дапаможа павольнаму разуменню многіх заканамернасці развіцця ўсёй беларускай літаратуры XX стагоддзя.